

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

На правах рукопису

МИХАЙЛИК Роксолана Павлівна

СЕМАНТИКО-ГРАМАТИЧНА СТРУКТУРА ДІСЛІВ НА -СЯ
В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Спеціальність 10.02.01. - українська мова

А в т о р е ф е р а т

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ - 1995

811.161.2

00761556 (U)

Дисертація в рукописі

Робота виконана у відділі граматики Інституту української мови НАН України

Науковий керівник - доктор філологічних наук,
професор ГОРДЕНСЬКА К.Г.

Офіційні опоненти - доктор філологічних наук,
професор СОЛОГУБ Н.М.
кандидат філологічних наук
КАРПІЦОВСЬКА Є.А.

Провідна організація - Вінницький державний педагогічний інститут

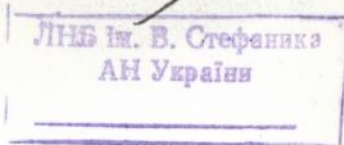
Захист дисертації відбудеться 13 грудня 1995 року о 10.00 годині на засіданні спеціалізованої ради Д.01.94.01 для захисту докторських дисертацій при Інституті української мови НАН України /252001, Київ-1, вул. Грушевського, 4/.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту мовознавства ім. О.О.Потебні НАН України та Інституту української мови НАН України.

Автореферат розіслано "4" листопада 1995 року.

Учений секретар спеціалізованої ради канд. філол. наук

Григорук Б.М. Григорук Б.М.

Лінгвістичне осмислення будь-якого мовного явища залежить від того, як воно детермінується на різних ярусах мовної структури. Якщо мовознавці попереднього покоління зосереджували увагу на лексичній та морфологічній як основних компонентах мовної структури, то останнім часом "головними предметами в лінгвістичних теоріях виступають семантика і синтаксис"¹. Функціонально-семантичний підхід поширюється і на проблеми структури слова, зокрема центрального класу слів - дієслова.

Частиниморний і синтаксико-організуючий статус дієслова виявляється у репрезентації його на лексичному, словотвірному, морфологічному та синтаксичному рівнях мови. Множинність відношень між їхніми категоріальними елементами зумовлює особливості певної групи дієслів.

Предметом нашого дослідження є семантико-граматична структура дієслів на -ся в сучасній українській мові, яка розглядається в функціональному аспекті, що дає змогу повністю описати семантико-граматичні параметри цих дієслів і з'ясувати багатопланий характер афікса -ся.

Актуальність дослідження визначається необхідністю широкого і різноаспектного вивчення особливостей системи дієслівних утворень на -ся на ґрунті сучасної української мови. Вибір теми зумовлений тим, що в українському мовознавстві проблема повного функціонального вияву афікса, або, як його ще називають, постфікса -ся взагалі не вивчалася.

Аналіз літератури з досліджуваної проблеми переконує в тому, що дієслова з афіксом -ся здавна привертала увагу мовознавців як своєрідне явище в дієслівній системі мови. Проте розглядалася вона переважно в загальних курсах граматики та монографічних дослідженнях дієслова. Серед спеціальних праць виділяються такі, як "Возвратные глаголы в современном русском языке" Н.О.Яко-Триницької /1962/, "Формы и функции возвратных глаголов /на материале древнерусского языка/" М.С.Зарицького /1961/, "Возвратные глаголы в современном белорусском языке" М.Т.Ковальової /1967/, на матеріалі української мови - лише розділ "Морфолого-синтаксична структура зворотних дієслів" у праці К.Г.Городенської та М.В.Кравченко "Словотвірна структура слова" /1981/. У цих працях вивчення дієслів на -ся пов'язувалося насамперед з їхньою морфологічною або лексико-морфологічною

¹ Степанов Ю.С. Имена. Предикаты. Предложения. - М.: Наука, 1981. - С. 3.

структурою. Основна увага приділялася словотвірним процесам у межах цього класу слів та опису їхніх лексичних і морфологічних особливостей на суто формальній основі.

Сучасна лінгвістика характеризується пошуком системи в багатоярусній структурній організації мови; посиленням уваги до складних взаємовідношень між синтаксичним функціонуванням одиниць морфології та їхніми семантичними параметрами. Відповідно проблема дієслів на -ся вимагає розгляду на іншому рівні, який сприяє розв'язанню завдань системного вивчення семантико-граматичної структури дієслова. У межах цієї проблеми виділяються насамперед такі кардинальні питання, як термінологічне визначення дієслів цього типу та функціональне навантаження афікса -ся. Відчувається необхідність у терміні, який охоплював би всі дієслова з афіксом -ся, незалежно від їхнього значення. В українській граматичній традиції поряд з терміном "зворотні дієслова" часто вживаються назви "дієслова з часткою -ся", "дієслова з афіксом -ся", "дієслова з постфіксом -ся", "дієслова на -ся". У дисертаційній роботі використовується термін "дієслова на -ся", тому що він найпрозоріший, найточніший, а головне - об'єднує всі дієслова, до складу яких входить афікс -ся. У процесі транспозиційного аналізу активних і пасивних конструкцій доречним також видається термін "предикати пасивного стану", оскільки дієслово на -ся у такому представленні - це семантико-синтаксична одиниця структури речення, виражена дієслівною лексемою.

Дослідження зворотних дієслів значною мірою залежить від визначення характеру й ролі афікса -ся, який повністю не ідентифікується ні з словотворчими, ні з словозмінними афіксами. У сучасній українській мові він виконує дві функції: словозміну (як засіб вираження пасивного значення у предикатах стану, утворених від предикатів дії) та словотвірку (вживається для утворення дієслів з новим лексичним значенням та здійснення транспозиції іменних осн. у дієслівні).

Виходячи з таких теоретичних засад, у дослідженні системи дієслів на -ся використовується системно-структурний аналіз, що поєднує семантичний, словотвірний, морфологічний та синтаксичний підходи до висвітлення природи цього розряду дієслівних утворень.

Мета роботи полягає у різномірному дослідженні семантико-граматичної структури дієслів на -ся в сучасній українській мові, виявленні закономірностей функціонування афікса -ся в дієслівних лексемах різного типу, визначенні найзагальніших умов вияву семантичних і синтаксичних особливостей дієслів на -ся та їхніх

граматичних ознак.

Для реалізації цієї мети розв'язано такі завдання:

- 1) проаналізовано систему дієслів на -ся сучасної української мови в семантико-граматичному аспекті;
- 2) визначено функціональне навантаження афікса -ся у структурі дієслів;
- 3) встановлено типові умови вияву значень афікса -ся як формотворчого і словотворчого засобу;
- 4) виділено класи дієслів на -ся залежно від ролі афікса -ся та характеру твірної основи;
- 5) визначено продуктивність словотвірних типів відіменних дієслів на -ся.

М а т е р і а л о м для дослідження послужила картотека дієслів на -ся, створена за Словником української мови в II-ти томах (К., 1970-1980), Словником української мови за ред. Б.Грінченка (К., 1907-1909), Інверсійним словником української мови (К., 1985) та Лексичною картотекою Інституту мовознавства ім. О.О.Потебні НАН України. Як ілюстративний матеріал використовувалися речення із творів українських письменників та зразки публіцистичного й наукового стилів.

У дисертаційній роботі використані такі методи: описовий (на синхронному зрізі), дедуктивний, зіставно-порівняльний, частково - метод кількісного аналізу та метод транспозиційного аналізу.

Н а у к о в а н о в и з н а використаного дослідження полягає в тому, що уперше здійснено функціональний аналіз системи дієслів на -ся сучасної української мови, висвітлені основні умови вияву та засоби вираження значень зворотних дієслів. Нетрадиційним є комплексний (різномірний) підхід до витлумачення функцій афікса -ся, що дало змогу представити параметри семантико-граматичної структури дієслів з цим афіксом не лише як морфологічної одиниці, але й семантико-синтаксичної. Дієслова на -ся залежно від їхніх структурних і функціональних особливостей розмежовуються на такі групи: дієслова на -ся з пасивним значенням (або предикати пасивного стану), дієслова на -ся із словотвірно-граматичним значенням, дієслова із словотвірно-класифікаційною функцією афікса -ся або зворотні відіменні дієслова. Запропоновані нами терміни та класифікація також становлять наукову новизну дослідження.

Т е о р е т и ч н е з н а ч е н н я дисертаційної роботи пов'язане з кваліфікацією структури дієслів на -ся в українській мові як важливого елемента дієслівної системи взагалі. Дослідження,

виконане в руслі загальної тенденції до системно-структурного вивчення об'єктів, розв'язує ряд суперечливих питань у теорії зворотних дієслів і є внеском у розвиток функціональної граматики.

Практична цінність роботи полягає у можливості використання її висновків у процесі викладання курсу граматики сучасної української мови, зокрема теми "Дієслово", а також у лексикографічній практиці, коли потрібно розмежувати форми з пасивним значенням і самостійні значення конкретних дієслів з афіксом -ся.

На захист виносяться такі положення:

1. Проблема синтактико-граматичної сутності дієслів на -ся не може вважатися розв'язаною лише на рівні морфології, вона потребує комплексного підходу з врахуванням досягнень семантики, словотвору, морфології та синтаксису.

2. У структурі дієслів афікс -ся, виступаючи морфологічним показником неперехідності, виконує словозмінну й словотвірну функції. Залежно від його значення та характеру твірної основи серед дієслів на -ся виділяються предикати пасивного стану, дієслова на -ся із словотвірно-граматичною функцією та відіменні зворотні дієслова.

3. Предикати дії та предикати пасивного стану формують граматичну опозицію актив/пасив. Пасивне значення дієслів на -ся найповніше виявляється за наявності у тричленній конструкції суб'єкта в орудному відмінку. За семантикою предикати пасивного стану пов'язуються переважно з конкретною фізичною дією - станом.

4. Дієслова на -ся із словотвірно-граматичним значенням утворюються від перехідних (їх більшість) та неперехідних дієслівних основ. Від перехідні дієслова на -ся набувають загального значення зосередження дії на суб'єкті і поділяються на п'ять груп. Від неперехідним зворотним дієсловам властиве значення безособовості та інші значення, які семантико-словотвірних типів не становлять.

5. Словотвірно-класифікаційна функція афікса -ся виявляється в тому, що він разом з суфіксами або префіксами та суфіксами утворює ряд продуктивних типів суфіксально-постфіксальних і префіксально-суфіксально-постфіксальних дієслів.

А п р о б а ц і я. Основні положення роботи і результати дослідження обговорювалися на конференції "Семантика мови і тексту" (Івано-Франківськ, 1993); на науковій конференції, присвяченій пам'яті проф. Т. Возного "Словотвір як вияв динаміки мови" (Львів,

1994) та на засіданні відділу граматики Інституту української мови НАН України (жовтень, 1995).

Структура дисертації. Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків та списку основної використаної літератури.

У вступі обґрунтовано актуальність та новизну дослідження, визначено його предмет, мету, завдання та науково-практичне значення, викладено основні теоретичні засади.

У першому розділі – "Семантичні параметри предикатів пасивного стану" – висвітлюються питання, пов'язані із становим значенням афікса -ся у структурі зворотних дієслів.

Перший структурний підрозділ "Загальна характеристика предикатів стану" розкриває зміст поняття "предикат", його семантичних типів: "предикат дії" та "предикат стану". Увага зосереджується на тих предикатних синтаксемах, які виражаються дієсловами. Предикати дії позначають дію, яка виконується суб'єктом-діячем, найчастіше особою. Загальною властивістю "предикатів стану" є те, що вони відображають тимчасову "пасивну" властивість об'єкта.

Семантико-синтаксичні типи предикатів (зокрема дії та стану) поєднуються з відповідними суб'єктивними компонентами. І хоч очевидно, що відмінність між дією і станом визначається насамперед семантико-синтаксичною особливістю предиката, але в певних конструкціях саме суб'єкт детермінує предикатну ознаку, служить її каузатором. Активні конструкції представляють дію, яка виконується суб'єктом-агентом, що виступає в позиції носія предикатної ознаки. У центрі пасивних конструкцій таке дієслово стану, при якому суб'єкт (якщо він виражений) у вказаній позиції замінюється об'єктом. Таким чином, йдеться про особливу групу предикатів стану, які виражені дієсловами на -ся, характеризуються подвійною природою об'єкта, поєднуються із суб'єктною синтаксемою в орудному відмінку і можуть бути перетворені на предикати дії.

У другому підрозділі "Структура опозиції актив/пасив" розкривається специфіка протиставлення активної конструкції і пасивної, як таких, що зумовлені перетворенням предиката дії на предикат стану.

Предикати дії та стану характеризуються особливою валентною сполучуваністю в межах активних та пасивних синтаксичних конструкцій. При цьому семантика активних конструкцій представлена моделлю: "Називний відмінок (діяч) + перехідне дієслово (активна дія) +

знахідний відмінок (прямий об'єкт)". У структурі пасивних конструкцій суб'єкт реалізується у формі орудного відмінка: "Називний відмінок (прямий об'єкт) + неперехідне дієслово (пасивний стан) + орудний відмінок (фактичний суб'єкт дії)".

Специфічною ознакою конструкцій з предикатами стану є наявність суб'єктної синтаксеми - іменника в орудному відмінку без прийменника. Саме в такому представленні предиката, при якому в центральній позиції у структурі речення - позиції підмета - замість суб'єкта опиняється об'єкт, і полягає суть пасивності. Відповідно й дія, виражена дієсловом на -ся, сприймається як така, що здійснюється сама по собі, як незалежна від виконавця.

Конструкції пасивного стану можуть бути тричленими або двочленими. Тричленні структури з об'єктом в орудному відмінку наотлітьки типові для української мови, що деякі вчені (О.О.Потебня, А.Б.Шапиро) пов'язували пасивність дієслів на -ся з обов'язковою наявністю агентивного додатка. Проте більшість мовознавців вважає, що пасивне значення зворотних дієслів можливе і без такого компонента (Ф.І.Буслаєв, О.О.Шахматов, В.В.Виноградов, І.П.Мучник, Н.О.Янко-Триницька, К.Г.Городенська). Цей висновок підтверджують і матеріали Словника української мови в II-ти томах, який ілюструє пасивні значення дієслів на -ся здебільшого конструкціями без об'єкта в орудному відмінку. Отже, двочленні дієслівні структури переважають над тричленими, а пасивність дієслова на -ся може бути тотожною як за наявності орудного об'єкта, так і без нього.

Характерні риси семантико-граматичної структури предикатів пасивного стану. Їх класифікація за лексичним значенням та граматичне представлення подаються у третьому підрозділі "Семантичні групи предикатів стану на -ся з пасивним значенням".

Особливість граматичної категорії стану є те, що вона знаходиться на межі лексики та граматики. Тому в процесі аналізу предикатів стану звертається увага не лише на їхні суб'єктно-об'єктні зв'язки, але й на лексичний зміст дієслів, на семантичні параметри як предикатів пасивного стану, так і тих предикатів дії, з якими вони співвідносяться.

Дієслова на -ся з пасивним значенням утворюються від незворотних перехідних. Визначення лексичних груп твірних перехідних дієслів і співвідносних з ними пасивних дієслів на -ся - важлива і нелегка проблема, до якої неодноразово зверталися мовознавці. Оскільки структура дієслів на -ся розглядається в семантико-син-

таким чином, "дієслівна функція" збігається з поняттям предиката в "структурній схемі речення"¹, то й класифікувати дієслова з пасивним значенням доречно за основними синтаксичними ознаками предикатів.

Предикати дії із значенням руху, а також предикати процесу та локативні предикати не утворюють предикатів пасивного стану.

Продуктивністю творення дієслівних лексем на -ся відзначаються запозичені або термінологічні дієслова з властивою їм моносемічністю, напр.: авансуватися, акредитуватися, гарантуватися, декламуватися, інтерпретуватися, конфіскуватися та ін.

Дієслова стану, що утворилися на українському ґрунті, представлені досить широко і розподіляються між трьома основними групами: 1) дієслова стану, утворені від співвідносних предикатів дії із значенням творення: випикуватися, виоратися, гаптуватися, зжннатися, купуватися, скиртуватися, сподуджуватися, устатковуватися і под.; 2) дієслова стану, твірні дієслова яких вказують на більший чи менший ступінь вияву дії, спрямованої на об'єкт, пор.: вимагатися, випускатися, доміщуватися, засуджуватися, перекладатися, смакуватися, уявлюватися та ін.; 3) дієслова стану із значенням переміщення в просторі, яке поєднується із значенням конкретної фізичної дії, напр.: вводитися, видворятися, довозитися, насовуватися тощо.

Межі між названими розрядами дієслів на -ся нечіткі, особливо між двома першими. Їх об'єкт має спільне значення: можливість проведення конкретної дії над предметами. Пасивність виступає єдиним значенням дієслова стану, якщо об'єкт, на який спрямована дія, - неживий предмет. В інших випадках дієслова на -ся поєднують пасивне значення з різними зворотними значеннями. Вони кваліфікуються як зворотно-пасивні і становлять найбільшу групу дієслів на -ся в сучасній українській мові.

Морфологічно більшість предикатів пасивного стану представлена неперехідними префіксальними утвореннями недоконаного виду у формі 3-ьої особи однини та множини. Виділяються 9 основних моделей дієслів на -ся, утворених від префіксальних перехідних дієслів з модифікованою семантикою. Основна граматична функція префіксів в-(у-), ви-, від-, до-, за-, за-, на-, пере-, під- (піді-), роз- як показників доконаного виду нейтралізується наявністю су-

¹ Степанов Ю.С. Имена. Предикатч. Предложения. - М.: Наука, 1981. - С. 319.

фіксів -ув-, -ве-, -в- /-я/, які вказують на незавершеність дії.

Омеженість парадигми дієслів на -ся з пасивним значенням виявляється в неповній особово-числовій парадигмі, зокрема у відсутності форм наклонного способу.

У другому розділі - "Семантико-граматична структура дієслів на -ся із словотвірно-граматичною функцією" - розкриваються характер та особливості великого розряду зворотних дієслів, які не беруть участі у станових протиставленнях.

У першому підрозділі "Проблема класифікації дієслів на -ся в сучасному мовознавстві" подаються різні погляди на групування зворотних дієслів, які випливають з багатозначного трактування категорії стану та її важливого елемента - афікса -ся.

Дієслова на -ся, які не мали пасивного значення, розлідалися або в межах активного стану /О.В.Бондарко, Н.С.Авілона, Л.Л.Буланін, Н.Ю.Шведова, А.П.Грищенко/, або як дієслова зворотно-середнього /зворотного, середньо-зворотного/ стану /В.В.Биногородов, О.С.Істріна, С.М.Галкіна-Федорук, М.М.Шанський, М.А.Хвощових, Б.М.Кулик/. Причому, коли перші вважали, що категорія стану охоплює всі дієслова, то інші в систему станових форм не вводили дієслова з афіксом -ся, утворені від неперехідних дієслів /сидяться, одіється/, безособові форми на -ся, а також особові, які вживаються у значенні безособових /здається, працюється/; дієслова на -ся, що не мають співвідносних твірних дієслів /горяться, усміхається/.

У дисертаційному дослідженні дієслова, які традиційно називалися зворотними дієсловами дійсного стану або дієсловами зворотно-середнього стану, відносяться від дієслів на -ся з пасивним значенням і визначаються як дієслова, у складі яких афікс -ся виконує словотвірно-граматичну роль. Ця група об'єднує не лише відперехідні утворення /як у прихильників тристанової теорії/, але й дієслова на -ся, що співвідносяться з неперехідними, в тому числі й безособові дієслова, напр.: акліматизуватися, одітися, обизнучитися, бунтуватися, виснажитися, жалітися, снитися, торуватися і под.

Загальне значення, яке властиве всім дієслійним утворенням із словотвірно-граматичною функцією афікса -ся, - це зосередженість, замкнутість дії на об'єкті, що виступає носієм предикатної ознаки. Зворотні дієслова цього типу не можуть сполучатися з прямим об'єктом /вона неперехідні/, крім того, вони не можуть мати

пасивної семантики. Їм властиві особливі синтаксичні зв'язки: 1) орудний відмінок імені при дієсловах на -ся із словотвірно-граматичним значенням ніколи не має значення діючого суб'єкта, його функціональне навантаження - знаряддя дії або засіб, за допомогою якого здійснюється дія; 2) синтаксичні конструкції можуть поширюватися дієприслівниковими зворотами, оскільки дієприслівник пов'язується з називним відмінком суб'єкта - носія предикатної ознаки і означає дію, що відбувається одночасно з основною, вираженою зворотним дієсловом; 3) тотожність суб'єкта - діяча і прямого об'єкта підкреслює вживання (або можливість встановлення) у реченні означального займенника сам або займенникових сполучень сам собою, сам по собі.

Семантико-синтаксичні властивості зворотних дієслів мають неоднаковий вияв у різних лексико-граматичних групах. За основу початкового поділу дієслів на -ся з словотвірно-граматичною функцією береться значення твірного дієслова і пов'язана з ним перехідність. У підрозділі "Співвідношення між категорією стану й категорією перехідності/неперехідності" подається теоретичне обґрунтування проблеми перехідності у мовознавстві, яка розглядається в безпосередньому зв'язку з категорією стану. У співвідношенні стану і перехідності основна увага звертається на майже необмежену здатність перехідних дієслів мати співвідносні утворення на -ся¹. На підставі цього виділяються дві групи зворотних дієслів: 1) утворені від перехідних; 2) утворені від неперехідних дієслів.

Третій підрозділ "Критерію систематизації відперехідних дієслів на -ся із словотвірно-граматичною функцією" охоплює найбільшу групу дієслівних утворень на -ся. У ньому наводяться різні погляди на проблему класифікації зворотних відперехідних дієслів та аналізується кожна лексико-граматична група.

Словотвірно-граматична роль афікса -ся виявляється в тому, що в дієсловах на -ся відперехідного творення на значення неперехідності наваровуються нові лексичні значення, тобто утворюється нова лексема. Групування дієслів цього типу здійснювалося здебільшого залежно від співвідношення їхнього значення із семантичною структурою відповідного незворотного та граматичних способів його вираження (О.О.Шахматов, В.В.Виноградов, Н.Ю.Шведова та ін.).

¹ Бондарко А.В., Буланін Л.Л. Русский глагол. - Л.: Просвещение, 1967. - С. 161.

У дисертаційному дослідженні береться за основу класифікація М.С.Зарицького і дієслова на -ся із слотовірно-граматичною функцією диференціюються відповідно на: 1/ власне-зворотні; 2/ взаємно-зворотні; 3/ загальнозворотні; 4/ безоб'єктно-зворотні; 5/ зворотно-пасивні. Ці групи дієслів характеризуються неоднаковими відтінками семантики та різними суб'єктно-об'єктивними зв'язками, які виявляються на семантико-граматичному рівні.

Власне-зворотні дієслова означають дію, яка спрямовується на самого діяча, змінюючи його фізичні або духовні характеристики. Суб'єкт-виконавець виступає одночасно і об'єктом, а фікс -ся вказує на їх послідання і зосередженість предикатної ознаки в одній лексемі, напр.: бруднитися, лідоподжуватися, ганьбитися, утримуватися, задовольнятися, квітчати, розташуватися, умиятися і под. Більшість вчених, зокрема О.О.Шахматов, В.К.Погрежинський, В.В.Виноградов, вважають, що такі дієслова означають дію, звернену на фізичну особу самого суб'єкта, спрямовану на його зовнішність, поверхню його тіла тощо, тобто йдеться про зміни фізичних характеристик носія предикатної ознаки, пор.: взуватися, помадитися, розчесатися, чепуїтися та ін. Серед дієслів із власне-зворотнім значенням виділяються дієслова, які позначають дію із сфери внутрішнього, духовного життя людини, типу ганьбитися, вобов'язуватися, почуватися, хвалитися. Власне-зворотність у цьому випадку полягає в тому, що дія відбувається з волі суб'єкта - особи і здійснюється його власними зусиллями.

Власне-зворотнє значення найвиразніше виявляється у такому синтаксичному оточенні, де представлені його особливості та збережені основні умови вираження а саме: суб'єкт збігається з прямим об'єктом і означає живу істоту; непрямий об'єкт /переважно в орудному відмінку без прийменника/ означає конкретний предмет; можливе сполучення дієслова із займенником сам, який підкреслює тотожність суб'єкта-діяча і прямого об'єкта, семантико-граматична відповідність /хоч і не абсолютна/ власне-зворотних дієслів сполученням відповідного незворотного дієслова із займенником себе. Напр.: "Пасажири тихоокеанського круїзу втішались елегіями танцями, кавою і екзотичними міцними напоями", О.Бердяк/.

Взаємно-зворотні дієслова означають дію, яка виконується кількома суб'єктами, кожен з яких одночасно є і об'єктом, напр.: боротися, гуштуватися, кохатися, митися, обніматися, розділитися, оваритися і под. Група дієслів об'єднана спільним значенням взаєм-

ності, проте у її межах виділяються такі підгрупи:

1. Внутрішньо-взаємні дієслова. Виражають значення боротьби або співдії. Взаємозв'язки між суб'єктами найтісніші, оскільки кожний із суб'єктів є одночасно і виконавцем, і прямим об'єктом дії, напр.: радитися, гузатися, тягатися, цілуватися.

2. Середньо-взаємні дієслова. Означають взаємну дію, що здійснюється з метою співпраці, дію фактично виконує один суб'єкт, а непрямий об'єкт виступає співдіячем, пор.: вітатися, ділитися, мінатися, видитися.

3. Зовнішньо-взаємні. Означають дію, пов'язану з рухом предметів (тому В.В.Виноградов, О.С.Істріна називають їх взаємно-моторними). Їм характерні профікси роз- та з- (о-), напр.: зібратися, розсипатися, скластися.

Семантика взаємності у взаєм о-зворотних дієсловах пов'язана насамперед з граматичною формою множини дієслова і відповідно - з формою множини діючого суб'єкта, а також з одиничними формами дієслова і суб'єкта - виконавця. Пор.: "Будемо собі любитися, як брат із сестрою, коли уже нам побратися не можна" (Г.Квітка-Основ'яненко) і "Поліція на вулицях обнімається з юрбою" (В.Винниченко). Серед синтаксичних особливостей вживання дієслів на -ся виділяються такі: наявність у конструкції синтаксеми, вираженої прийменником з + орудний відмінок імені, як співдіючого суб'єкта; можливість вживання поряд з дієсловом сполучення один одного (у різних відмінкових формах) для підкреслення значення взаємності дії.

Загальнозворотним дієсловам властива зосередженість дії на самому суб'єкті: дія не спрямовується на об'єкт, а представляється як стан суб'єкта і виражає його зовнішні, фізичні та внутрішні особливості, напр.: бажатися, беселитися, гніватися, квалитися, кинутися, морщитися, печалитися, рухатися і под. За лексико-семантичними характеристиками загальнозворотні дієслова поділяються на дві підгрупи: 1) дієслова, які означають зовнішні, фізичні стани виконавця дії (брызкатися, валитися, витися, вигрішатися); 2) дієслова на позначення внутрішніх переживань, почуттів, психічних станів суб'єкта (глушитися, тривожитися, хвилюватися, цікавитися). У межах першої підгрупи більшість становлять дієслова із значенням руху, переміщення у просторі. У них виразно простежується значення замкнутості дії у сфері суб'єкта, а також набуття дієсловом нової семантики як наслідок приєднання словотворчого

афікса -ся, пор.: кидати (когось, щось) і кидатися (самоу).

Друга підгрупа загальнозворотних дієслів широко представлена в наукових дослідженнях. Проблематичними залишаються питання її термінологічного визначення та семантико-структурних параметрів. Виокремлюючи специфічну підгрупу зворотних дієслів із значенням внутрішніх переживань, почуттів, ми розглядаємо її в межах загальнозворотних дієслів, поряд з дієсловами на -ся із значенням фізичного стану суб'єкта, оскільки вони об'єднані спільним значенням замкнутості дії у сфері суб'єкта. Відмінності між двома підгрупами стосуються насамперед можливості вираження пасивного значення за певних умов: дієслова на позначення конкретно-фізичних дій можуть сполучатися з суб'єктом як живою істотою, так і неживим предметом і набувати пасивної семантики; дієслова із значенням внутрішніх переживань, почуттів пов'язуються здебільшого з іменниками - назвами осіб, живих істот і значення пасивності їм не властиве.

Безоб'єктно-зворотні дієслова об'єднані значенням безоб'єктності. Дія, виражена такими дієсловами, властива суб'єктові як його характерна, постійна ознака і сприймається без зв'язку з об'єктом, нап.: фрикатися, дряпатися, жалитися, кусатися, штовхатися. Значення постійної ознаки зумовляє відповідну граматичну характеристику дієслів на -ся: вони вживаються переважно у формі недоконаного виду 3-ьої особи теперішнього часу, об'єкт дії відсутній (він мислиться узагальнено) функцію суб'єкта виконують іменники - назви істот і неживих предметів. Нап.: "Було ї такє, що й згадувати страшно, бо там у небі зоряно і пташно, й кусаються, як хоті упирі, ще кіммерійські комарі" (Л.Костенко).

Зворотно-пасивні дієслова - це дієслова, у структурі яких афікса -ся крім словотвірної-граматичної може реалізувати пасивне значення, нап.: блокуватися, визволятися, годуватися, друкуватися, організовуватися, формуватися і под.

Між системою дієслів на -ся і сукупністю типів значень афікса -ся не існує чіткого співвідношення. Матеріали СДМУ в II-ти томах підтверджують, що поєднання кількох значень, у тому числі й пасивного, в одній дієслівній лексемі - явище досить поширене в сучасній українській мові.

За семантичними ознаками в межах групи зворотно-пасивних дієслів розрізняються такі підгрупи: I) дієслова на -ся, співвідносні з власне-зворотними дієсловами, нап.: вичепурюватися.

дисциплінуватися, митися, називатися тощо; 2) дієслова на -ся, опіквідносні з загальнозворотними дієсловами, зокрема з першою підгрупою, що означає зовнішню фізичну дію, напр.: звімкнутися, витягнутися, запрягтися, обгородитися та ін.

Зворотні-пасивні дієслова здатні виразити пасивне значення за певних граматичних умов: у формі 3-ьої особи однини та множини недоконаного виду переважно теперішнього, а також минулого та майбутнього часу. Важливим підтвердженням пасивності дієслова на -ся є наявність у конструкції орудного відмінка діляча. За відсутності визначених граматичних умов афікс -ся у дієслівних лексемах реалізує власне-зворотне і значно частіше - загальнозворотне значення (у дієсловах на позначення фізичної дії - отану). Пор.: "Ну а честь? Вона з коляски бережеться" (П.Воронько) - пас. знач., і "Прошу тебе, бережися ти і бережи всіх, щоб не ослабували" (М.Коцюбинський) - звор. знач.

Зворотні дієслова із значенням внутрішніх переживань, почуттів пасивної функції не виконують. Також обмежений (або й зовсім неможливий) вияв пасивного значення взаємно-зворотними і безос"ектно-зворотними дієсловами, що пояснюється їхньою семантикою і особливими суб"ектно-об"ектними опіквідношеннями.

У четвертому підрозділі "Словотвірні-семантичні параметри відперехідних дієслів на -ся" характеризується група зворотних дієслів, що утворені від неперехідних дієслів за допомогою словотворчого афікса -ся.

У віднеперехідні зворотні дієслова афікс -ся не вносять значення неперехідності, оскільки їхні твірні дієслова уже позбавлені зв"язку з прямим об"єктом. Словотвірна функція цього афікса полягає у наданні зворотним дієсловам нових значень або їх відтінків порівняно з твірними незворотними. Віднеперехідні дієслова на -ся поділяються на безособові та особові. Безособові зворотні дієслова творяться від неперехідних дієслівних основ, семантика яких вимагає суб"екта, що є назвою живої істоти, пор.: дихати - дихатися, жити - житися, працювати - працюватися. У синтаксичному контексті вони часто супроводжуються об"єктом у давальному відмінку, який є трансформацією суб"екта особового твірного дієслова. Напр.: "По ночах йому не спалося" (М.Коцюбинський).

Дієслова на -ся, які зберігають особовий характер, відзначаються різноманітною семантико-граматичною структурою. Найбільш цілісний розряд особових зворотних дієслів формують лексеми із значенням "виділятися певним кольором". У їхній структурі афікс -ся

окують показником нечіткості, нестійкості вияву ознаки кольору. Напр.: синіти - синітисся, сіріти - сірітисся, темніти - темнітисся. Інші особові дієслова на -ся перебувають у різних семантичних зв'язках з твірними незворотними і відповідно характеризуються лексико-граматичною неоднорідністю, пор.: близатисся, відступитисся, грозитисся, світитисся. Специфіка цих взаємозв'язків визначається здебільшого індивідуально для кожної пари дієслів. Афікс -ся може мати виразне словотвірне значення, при цьому семантика зворотного і незворотного дієслова зовсім відмінна. Більшість таких дієслів утворена префіксально-постфіксальним способом. Найпродуктивніші префікси ви-, на-, до-, роз- разом з афіксом -ся формують такі дієслівні типи, в яких реалізується ефект посилення вияву динамічної ознаки, напр.: відіспатисся, дохазяйнуватисся, намовчатисся, розбредтисся. Іншим опіввідносним парам властива близькість або й тожність значень, тоді афікс -ся лише увиразнює неперехідність дієслова, виступає її формальним показником.

Третій розділ - "Словотвірна структура відіменних дієслів на -ся" - присвячений словотвірному аспектові дієслів на -ся, утворених від іменних основ. Відіменні дієслова на -ся - це різнотипна за структурою група відсубстантивних та відад'єктивних дієслівних утворень, пор.: лист - листуватисся, гніздо - гніздуватисся, земля - приземлитисся, кандидат - окандидатитисся, смілий - осмілитисся, прикрий - сприкритисся. За способами творення вони поділяються на суфіксально-постфіксальні та префіксально-суфіксально-постфіксальні.

Суфіксально-постфіксальні дієслова характеризуються такими ознаками: вони неперехідні, як і будь-яке дієслово з афіксом -ся, представлені переважно формою недоконаного виду, належать до того словотвірного типу дієслів, суфікс якого наявний в їхній структурі. Зворотні відіменні дієслова належать до словотвірних типів, утворених за допомогою суфіксів -и (-ї-), -ува- (-юва-), -а- (-я-), -і-, напр.: учитисся, купитисся, законатисся, лінуватисся, куматисся, пишитисся та ін. Найпродуктивнішим є суфікс -и- (-ї-), який приєднується частіше до іменникових, рідше - до прикметникових основ. Іменникові твірні основи завжди непохідні. Семантичну єдність становить лише частина відсубстантивних дієслів, напр.: в'їнитисся, команитисся; товпитисся, в'їгатисся; галузитисся, попущитисся; свободитисся, обстритисся.

Суфікс -и- (-ї-) входить як обов'язковий компонент до струк-

тури більшості префіксально-суфіксально-постфіксальних дієслів і характеризується найбільшою частотою вживання у мовленні. Напр.: зболотитися, зласкавитися, насмілитися, спізнитися, предобритися, прицінитися та ін. До найпродуктивніших префіксів належать: роз-, в- (у-), при-, з- (о-), о-. Іменникові основи візьміше вступають у дієслівні словотвірні процеси і формують словотвірні типи із значенням "стати кимось, поводити себе, як хтоось (шось), набути властивостей когось (чогось), хто (шо) названий (назване) твірним іменником", напр.: озернитися, окатоличитися, забюрократитися, зміщитися, заобв'яжитися і под.

Інші дієслівні суфікси, зокрема -ува- (-юва-), -а- (-я-), -і-, є менш продуктивними, вони виступають переважно у складі окремих дієслів і словотвірних типів не становлять.

У висновках узагальнюються результати проведеного дослідження. Відзначається багатофункціональний характер афікса -ся як важливого елемента семантико-граматичної структури дієслів. Підкреслюється, що дієслівна структура виявляється на різних мовних рівнях через зв'язок між їхніми категоріальними елементами.

Основні положення дисертації відображено в таких публікаціях:

1. Граматична і словотвірна семантика дієслів на -ся в сучасній українській мові // Семантика мови і тексту: Тези доп. і повід. наукової конференції. - Івано-Франківськ, 1993.
2. Семантичні співвідношення зворотних та відлад'єктивних дієслів // Словотвір як вияв динаміки мови: Тези доп. і повід. наукової конференції, присвяченої пам'яті Т.Возного. - Львів, 1994.
3. Дялятися - бути (є) - дяляти собой // Культура слова. - 1995. - Вип. 48 - 49 (у друці).
4. Проблема класифікації дієслів на -ся із словотвірно-граматичною функцією // Мовознавство. - 1995. - № 5-6 (у друці).

Roksolana Mykhaylyk. Semantic and Grammatical Structure of the Verbs on -sja in Modern Ukrainian Language.

The thesis is presented as a manuscript for the scientific degree of "Candidate of Philology" in the field of the Ukrainian language (Speciality 10.02.01), Ukrainian Language Institute of NAS of Ukraine, Kyiv, 1995.

The thesis contains the analysis of the system of the verbs on -sja in modern Ukrainian language; the definition of main groups of reflexive verbs; the discover of distinguishing features of the semantical and grammatical structure in the functional aspect.

Михайлик Р.П. Семантико-граматическая структура глаголов на -ся в современном украинском языке.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01. - украинский язык. Институт украинского языка НАН Украины, Киев, 1995.

В работе представлен анализ системы глаголов на -ся современного украинского языка, определены группы возвратных глаголов, выделены характерные черты их семантико-граматической структуры в функциональном аспекте.

Ключові слова: семантико-граматична структура, дієслова на -ся, предикати пасивного стану, словотвірно-граматична функція афікса -ся.

Михайлик

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

Платити до друку 02.11.95 Формат 60x84 1/16
Ум. друк. арк. 0,9. Обл. вид. арк. 1,0.
Тираж 100. Зам. 496. 1995 р. Бюджетний
Поліграф. а-це Ін-ту істор. - Укріст НАН України
Київ-1, Грушевського, 4

AB

22 44

AB 33.411